

Pokus o mimoekonomické vysvětlení současné plné zaměstnanosti v České republice*

IVO MOŽNÝ**

Škola sociálních studií, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno

An Attempt at a Non-Economic Explanation of the Present Full Employment in the Czech Republic

Abstract: In the command economy, full employment lent legitimacy to the political and social system of despotic socialism by providing everyone with social security. New political elites are now facing the problem of how to reconcile economic rationality with full employment. Two case studies of large privatised factories support the hypothesis that the new (capitalist) owners (mostly the former managers of the state-owned enterprises) are seeking the legitimacy of private ownership in a similar way. Low social distance and open access to the managerial class for sons of blue collar workers in the old system makes a social contract possible in which the owners feel responsible for full employment and workers perceive the new managers (owners) as delegates. A low intensity of industrial conflict characterises the Czech economy thus far and the attempt to establish a paternalistic sort of capitalism can be seen.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 4: 463-473)

1.

Plná zaměstnanost byla definičním atributem socialistického státu sovětského typu. Nezaměstnanost tu neexistovala, aspoň ne ve statistikách. A v českých zemích ani v realitě: od roku 1939 až do zhroutení systému v roce 1989, tedy po celé půlstoletí bylo pro českou ekonomiku charakteristické, že na trhu práce poptávka výrazně převyšovala nabídku.

Komunistické režimy udržovaly plnou zaměstnanost hlavně ze dvou důvodů. Za prvé, plná zaměstnanost legitimovala režim. Byla hlavním důkazem, že třeba i „reálný“, socialismus je humánnější společenské uspořádání než kapitalismus. Pro starší generaci bylo platným argumentem srovnání s traumatizujícím zážitkem masové nezaměstnanosti za velké krize v třicátých letech. Pro mladší generace, které už tento zážitek nepamatovaly ani z dětství a byly zvláště mocně přitahovány konzumním bohatstvím sousedních zemí, představovala plná zaměstnanost kompenzaci za šedivou nabídku socialistického trhu. Veškerá propaganda přesvědčovala občany, že blahobyt výkladních skříní kapitalistického světa zakrývá před náhodným návštěvníkem trvalou úzkost všech, kdož jsou zaměstnaní, ze ztráty zaměstnání. A nezaměstnaných je mnoho, i když v obchodech, samozřejmě, nejsou vidět. Jakákoli zmínka o systémech sociálního zabezpečení, jak byly

*) Tento text byl napsán v květnu 1993 pro zasedání RC 19 ISA v Oxfordu a byl otištěn v původní anglické verzi v *Czech Sociological Review* Vol. 1, No. 2 (Fall 1993). Prakticky nezměněný přetisk jeho české verze po dvou letech naznačuje odpověď na otázku položenou v závěru.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Ivo Možný, Škola sociálních studií, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Arne Nováka 1, 660 88 Brno.

postupně budovány v Západní Evropě v poválečném období, byla tabuizována a pouze doklady negativních dopadů nezaměstnanosti, jež nebylo nesnadné citovat ze západního tisku v jejich nejdramatičtější podobě (žebrota, sebevraždy nezaměstnaných a podobně), byly systematicky prezentovány, aby vytvořily odpudivý obraz zbídačeného nezaměstnaného. Tato propaganda, stejně jako každá reklama, byla na povrchu odmítána a vysmívána, ale v hlubších vrstvách vědomí byla překvapivě účinná. Jako u reklamy, její objekty si toho ovšem nebyly vědomy.¹

Druhý důvod se dotýkal samé podstaty fungování despotického socialismu. Žádný zasvěcenější pozorovatel nemohl přehlédnout, že právě plná zaměstnanost byla nejefektivnějším nástrojem totálního ovládnutí populace. Není pravda (přinejmenším pro střední Evropu), že páteř státu despotického socialismu byla tvořena policejní mocí. Byla tvořena totální ekonomickou mocí; státní policie už stačilo jen zvládat marginalizované disidenty,² na které se ukázal cukr a bič (povinné) plné zaměstnanosti býtí neúčinným. Kdo však ztratil místo v systému, ztratil i práci a stál tvář v tvář celoživotní nezaměstnanosti či živoření v nádenickém povolání, bez nároku na podporu, na hranici životního minima. A to byla nezaměstnanost jako vystřižená z propagandistické brožury o nezaměstnanosti v kapitalismu. Celá populace plně ekonomicky závisela na monopolním zaměstnavateli – státu. I celý systém sociálních dávek byl odvozován od pracovního zařazení. Ty, kdož se „vyřadili z pracovního procesu“ (tedy: nebyli zaměstnanci státu), pojednával stát jako non-persons. Jak píše Večerník [1993: 127]: „Klíčem k vysvětlení sociální politiky v totalitním systému je univerzalita (povinné) zaměstnanosti a (státní) kontroly, nikoli tedy univerzalita sociální velkorysosti a solidarity. Práce nesloužila jako právo, ale jako povinnost a současně jako mechanismus kontroly.“

Vedle legitimační a koercitivní funkce sloužila plná zaměstnanost i byrokratické potřebě plné rozvržitelnosti všech zdrojů v plánovaném hospodářství, a byly tu i další praktické důvody.

Všechny tyto důvody však ležely mimo ekonomickou racionalitu. Prakticky působily proti ní. Systém si toho byl vědom. Dlouho byl přesvědčen, že tuto cenu za stabilitu může platit. Ostatně – nebylo zbylí. Jak však rostla ekonomická tíseň, se znepokojením začal zkoumat, jaký vlastně už v znárodněné ekonomice vznikl rozdíl mezi reálnou absorpční kapacitou pracovní síly, která by se byla vyjevila na neregulovaném trhu práce, a mezi plnou zaměstnaností, danou ideologickým a mocenským imperativem. Už v roce 1983 odhaduje analýza, kterou si objednal ÚV KSČ od Ústavu pro filozofii a sociologii Akademie věd, že tento rozdíl činí asi 25 až 30 % průměrného stavu pracujících v národním hospodářství. (Skrytou nezaměstnanost vykazuje tento dokument ve třech pozoruhodných kategoriích: (1) nezaměstnanost na pracovišti v pracovní době, (2) neza-

¹) U jisté části publika měla tato propaganda paradoxní efekt: mnozí Češi si na předpokladu, že komunisté jsou prohaní podvodníci (což se dalo potvrdit pozorováním), vybudovali představu nezaměstnaného, jenž v zimě tráví své báječné volno ve vysokohorských lyžařských střediscích a přes léto si krátký čas windsurfingem a rybařením. Pro podporu v nezaměstnanosti si jezdí vlastním autem! (I to ovšem může pozorovatel na místě spatřit.)

²) K 30. červnu 1989 bylo „aktivních“, resp. „zvláště aktivních“ disidentů podle evidence StB pro ČSSR celkem 318 osob. I když připočteme 5 732 osob, které se podle názoru StB „v případě mimořádných událostí mohou zapojit do protistátní činnosti“ a 7 296 vedených v kategorii „ostatní protisocialisticky zaměřeni lidé“, pořád je to v patnáctimilionové populaci naprosto marginální skupina – něco přes 0,1 % v úvahu připadajícího obyvatelstva [Encyklopedie 1993].

městnanost mimo pracoviště v pracovní době a (3) zaměstnanost na pracovišti takovou práci, jejíž neexistence by nevedla ke snížení celkového výkonu ekonomiky [Sociální 1983].)

V reálných číslech to byly dva až tři miliony lidí. Taková síla bez kontroly v ulicích byla noční můrou normalizačních politiků. A pokud bylo použito metodiky, která bere v úvahu nikoli jen podíl ne-práce v pracovní době zaměstnance, ale i jeho výkon tehdy, když a pokud opravdu pracuje, výsledky byly ještě nepříznivější. P. Kysilka uváděl propočty odhadu relativní přezaměstnanosti v ČSSR na základě GNP ve srovnání s některými vyspělými kapitalistickými ekonomikami a došel k hodnotám 65 % měřeno úrovní Spolkové republiky Německo, 62 % vůči Francii a 67 % v relaci s Belgií. [Kysilka 1988, cit. dle Mlčoch 1988].

Tyto analýzy vypovídaly o tom, že státem garantovaná plná zaměstnanost efektivně plní svou funkci v masovém donucování, ekonomicky však vede systém ke katastrofě. Výsledky nebyly pochopitelně publikovány. Vládnoucí kruhy však měly tyto informace na stole. Stály tváří v tvář neřešitelnému dilematu. Proto také přijaly kolaps systému pasivně a rezignovaně; viděly, že je fatální.

2.

Noví politici byli rozhodnutí postavit svou moc na radikálně nových mechanismech dominance, pokud vůbec nesnili o „nepolitické politice“ či nezůstávali v hloubi své mysli věrni socialistickému snu o státě bez dominance a vykořisťování.

V celém svém spektru však, od konzervativní pravice přes autentické socialisty po bývalé komunisty, kteří se nevzdali své víry a chtějí ji jen modernizovat, všichni měli a mají hluboce inercializovanou zkušenost, že právě direktivní ekonomika přivedla starou moc ke krachu. Ať tedy měli a mají před sebou jako cíl neoliberalistický model pokud možno nulové státní intervence do ekonomiky, anebo by chtěli zřídit „velký sociální stát“ skandinávského typu, všichni byli a jsou přesvědčení, že základním ekonomickým mechanismem nového systému musí být volný trh a jeho základním subjektem suverénní soukromý vlastník. Ekonomická racionalita systému se stala pro všechny jeho nejvyšší prioritou; levice jen dodává, že nesmí být prioritou jedinou...

To však vrací nové politiky ke starému dilematu. Stojí opět před problémem, jak smířit ekonomickou racionalitu s plnou zaměstnaností. Je vůbec možno otevřít ekonomiku svobodnému působení tržních sil, zajistit suverenitu vlastnických práv nových ekonomických subjektů a při tom se vyhnout nezaměstnanosti?

Letitá zkušenost ekonomik Evropského společenství, mezi něž se chce obnovovaná česká tržní ekonomika co nejdříve zařadit, není ani zdaleka jednoznačně povzbudivá. A k tomu ještě čeští vládní ekonomové čelí daleko tvrdším ekonomickým a sociálním limitům. Spolu s devastovanou ekonomikou plnou redundantních zaměstnanců zdědila nová politická elita od elity staré i její noční můru – jen v jiné podobě. Nezbytnost stability, nyní v podobě „sociálního míru“, jeví se být stejným imperativem pro znovuzavedení kapitalismu, jako to kdysi bylo pro „pokojné budování socialismu“. Tu i tam vznáší se nad sociálním systémem hrozba velkého segmentu neloajální populace. Pro starý systém to byli bývalí kapitalisté (a později nezdolný soukromovlastnický duch nejširších vrstev), teď bývalí komunisté (a stejně nezdolná nároková mentalita na plnou sociální bezpečnost, které za čtyřicet let paternalistického státu nejširší vrstvy pevně přivykly).

Všichni ovšem byli a jsou přesvědčeni, že cesta ke kapitalistickému *státu všeobecného blahobytu* „povede údolím smrti“: nezaměstnanosti se alespoň přechodně nelze vyhnout. Bílé límce čtou statistiky v novinách a vědí, že průměrná nezaměstnanost v té části Evropy, ke které by nový stát rád co nejdříve patřil, kolísá kolem 10 %. Modré límce statistiky neznají. Nepotřebují to: vidí zjevný nadbytek pracovních sil kolem sebe.

Česká veřejnost se zdá být v tomto ohledu dobře informovaná. Má méně iluzí, než mají ostatní populace v obdobné situaci. Mezinárodní srovnávací výzkum reakcí obyvatelstva devíti postkomunistických zemí na nové poměry na přelomu let 1990/91 zjistil, že v Rumunsku 92 % obyvatel vnímá demokracii jako něco, co je spojeno „s větší možností pracovních příležitostí, s menší nezaměstnaností“. V Bulharsku mělo toto mínění 90 % respondentů, a i v Maďarsku, které je relativně otevřené západnímu světu přes deset let, si to myslí 74 % dotázaných. Česká republika je jediným postkomunistickým státem, kde toto očekávání nechová ani polovina obyvatelstva (48 % podle ERASMUS Research Report, cit. dle [Kende 1993]).³

Ale pozor: To, že konec padesát let trvající plné zaměstnanosti Češi očekávají, neznamená ještě, že kterýkoli z nich je ochoten se s ní smířit. V. Havel vyjadřoval postoj převážné většiny obyvatel, když ve své první řeči v parlamentě jako nově zvolený prezident řekl, že směřujeme k demokratické společnosti a ekonomice volného trhu, na vládě však je, aby nepřipustila nezaměstnanost. (Jak to má udělat, zůstalo nespecifikováno.)

Racionální ekonomický kalkul vskutku odsunuje takový požadavek do kategorie zbožných přání. Vývoj nezaměstnanosti v letech budování základů tržního hospodářství však jakoby dokládal vítězství zbožných přání nad ekonomickou realitou. Proti všem očekáváním a na rozdíl od všech ostatních postkomunistických zemí, v České republice⁴ tři roky po zhroutilí plánovaného hospodářství, jež udržovalo celou jednu třetinu pracovních sil v umělé zaměstnanosti, po zhroutilí trhů Varšavské smlouvy, kam česká ekonomika směřovala 80 % svého exportu, navzdory ekonomické depresi na trzích západní Evropy, kde česká ekonomika hledá nová odbytiště za zvláště obtížných podmínek, míra nezaměstnanosti v České republice je nižší než 2,5 % (Viz tabulka 1).

³) Citovaný výzkum proběhl v létě 1991. Dá se předpokládat – protože očekávaná nezaměstnanost stále nepřichází – že i mezi Čechy postupně stále vyšší podíl populace propadá iluzi, že se nám nezaměstnanost vyhne. Při stále opakovaných ujištěních vlády, že všechno jde výborně a půjde dále výborně, může se česká populace dožít pěkného překvapení, až jí některé nevyhnutelné následky transformace komunistického marasmu přece jen spadnou na hlavu.

⁴) Tu je nezbytné zdůraznit, že předmětem naší pozornosti je vývoj v české společnosti. Proč neplatí ani uvedená pozorování, ani naše další závěry pro Slovenskou republiku, ví český odborný čtenář z denního tisku, a co k tomu dodáváme nového, všimne si v dalším textu. Speciální analýza odlišností těchto dvou společností v reakci na postkomunistickou transformaci zasloužila by si samozřejmě zevrubnější analýzu, ale to už by bylo téma na jinou stať.

Tabulka I. Míra nezaměstnanosti v České republice, Slovenské republice, Polsku a Maďarsku 1990-1993

	Česká republika	Slovenská republika	Maďarsko	Polsko
1990	0,8	1,5	1,7	6,3
1991/I	1,7	3,7	3,0	7,3
1991/II	2,6	6,3	3,9	8,6
1991/III	3,8	9,6	6,1	10,7
1991/IV	4,1	11,8	8,5	11,8
1992/I	3,7	12,2	8,9	12,1
1992/II	2,7	11,3	10,1	12,6
1992/III	2,6	10,6	11,4	13,6
1992/IV	2,6	10,4	–	–

Pramen: [Uchazeči 1991, 1992, 1993]

Národní hospodářství bylo po léta strukturálně deformováno podle potřeb sovětského impéria; nepřírozně vysoký podíl těžkého průmyslu, sloužícího zbrojní výrobě, byl soustředěn do několika regionů. I při zachování průměrně nízké nezaměstnanosti, dalo by se očekávat, že strukturální nezaměstnanost v některých regionech dosáhne až po katastrofální míru. (Je známo, že např. v bývalé NDR překročila míra nezaměstnanosti lokálně i 50 % hranici.) Rozdíly v míře nezaměstnanosti v českých zemích skutečně existují, jsou však daleko menší, než by se dalo očekávat. Pozoruhodné je, že spíše než průmyslové oblasti postihuje zatím nejvyšší nezaměstnanost zaostalé zemědělské regiony, kde jistá část populace žije v naturální ekonomice, má prakticky nulovou kvalifikaci a sociální pohyblivost a pojem nezaměstnanosti tu nabývá poněkud specifického obsahu.

Jsme tu svědky zajímavého paradoxu: zatímco v ostatních postkomunistických zemích očekávali od demokracie vyšší nabídku pracovních příležitostí a dočkali se místo toho vyšší nezaměstnanosti, v České republice byla nezaměstnanost očekávána jako nezbytná součást tržního hospodářství, zatím však tu panuje plná prakticky zaměstnanost.

3.

Čím si vysvětlíme tento paradox, alespoň pokud jde o jeho českou stranu? Ekonomie nám nabízí dvě vysvětlení: (1) redundanci pracovních sil absorbuje v českých zemích dynamicky se rozvíjející soukromý sektor, zejména v oblasti služeb a (2) tržní hospodářství dosud nefunguje, protože tzv. velká privatizace je ještě daleko od toho, aby působila skutečně tržní chování velkých podniků; větší díl z nich je také stále ještě v rukou státu.

Oba tyto argumenty platí. Vysvětlují ekonomicky podstatný díl pozorovaných faktů. Srovnání s nejbližšími postkomunistickými ekonomikami, Polskem a Maďarskem, však ukazuje, že přinejmenším stejně podstatný díl pozorované skutečnosti takto ekonomicky vysvětlit nelze. Soukromý sektor se v těchto zemích rozvíjí nejméně stejně dynamicky; popravdě má v Maďarsku i Polsku tento sektor před Českou republikou náskok. Je tam nejméně stejně rozvinutý, začal se však rozvíjet daleko dříve a má daleko silnější kapitálové zdroje. Ani pokud jde o tempo reformy hospodářství, postup privatizace a míru tržního klimatu pro velkou ekonomiku, srovnání mezi těmito třemi zeměmi,

jakkoli je obtížné, nevyznívá jednoznačně v tom smyslu, že by česká ekonomika privatizovala velký průmysl pomaleji než Polsko a Maďarsko. Také současná míra státní intervence je ve všech třech zemích zhruba srovnatelná. Česká republika však, přesto, že průmyslová produkce tu klesla srovnávána k roku 1989 zhruba o 25 %, nezaměstnanost se drží blízko 2,5 %, kdežto Maďarsko a Polsko se pohybují dosti vysoko v dvouciferných číslech míry nezaměstnanosti.

Ekonom by jistě nabídl některá další, sofistikovanější vysvětlení tohoto rozdílu. Podíl nevysvětlené difference by se dále zmenšil, ale nezmizel by. Jsem přesvědčen, že stojí za pokus uvažovat také některá mimoekonomická vysvětlení, i když jsou empiricky těžko postižitelná a hrozí nám, že zůstaneme v oblasti dohadů.

Prvního takového mimoekonomického důvodu jsme se už dotkli. Je to zděděná noční můra ztráty sociálního míru, která svazuje českým politikům ruce a vede je k tomu, aby udělali všechno pro plnou zaměstnanost – i když už zase za ni začínají platit jistou ztrátou ekonomické efektivity. Nové zdroje, nedostupné komunistickým vládám (zisky z turistického ruchu se například více než zesateronásobily) a odkrytí dřímajících rezerv v lidském kapitálu, snížení výdajů na armádu a redukce některých nesmyslných výdajů komunistického režimu spolu s přísně restriktivní rozpočtovou politikou udržují státní rozpočet bez deficitu. Vláda má tedy zdroje i na to, aby za sociální mír mohla platit, jako za něj platily vlády starého režimu. A stále ji ještě z direktivní ekonomiky zůstalo k tomu dost ekonomické moci. Ač je to vláda pravicové koalice s neoliberálním ekonomem Klausem v čele, její státní rozpočet na rok 1993 přerozděluje 46,3 % hrubého národního příjmu; poslední komunistický rozpočet na rok 1989 přerozděloval 54,8 %.

Současná liberální vláda v České republice je totiž především vláda pragmatická. Velice pozorně odměřuje míru reforem (o šokové terapii se už i mluvit přestalo) tak, aby byla „sociálně únosná“. I pokud jde o politiku zaměstnanosti, pečlivě dbá na to, aby na ní nekolaboval sociální smír. Zdržením zákona o bankrotech a vládní intervencí do zadluženosti podniků zdržuje a rozkládá vlnu bankrotů neefektivních výroby, která je nevyhnutelná. Rozložením nevyhnutelných bankrotů do delšího časového období se zatím daří dosáhnout toho, že nové pracovní příležitosti v soukromém sektoru stačí růst dosti rychle, aby absorbovaly zde uvolňovanou pracovní sílu.

Racionalitou všech těchto ekonomických opatření není v prvním plánu racionalita ekonomická, ale racionalita politická. Současný režim koalice stran, které se bez výjimky označují jako pravicové – a svými cíli pravicové autenticky jsou, je v ekonomice neoliberální jen svou rétorikou. V soukromých rozhovorech vedoucí politici přiznávají rozpor mezi svou veřejnou rétorikou a politickou praxí. „My musíme tvrdit, že teď už se musí každý postarat sám o sebe, že státní paternalismus skončil. Ale jsme vláda národa, který se o sebe starat po čtyřicet let nemohl. Musíme zároveň držet sociální záchranou síť velmi vysoko. Kdybychom to však přiznali, všichni se na ni zase spolehnou a změna bude postupovat ještě pomaleji“ vyjádřil jeden z náměstků ministra práce a sociálních věcí logiku svého ministerstva v soukromém rozhovoru už v roce 1991.

4.

Stále ovšem zůstává otázkou, zda a jak dlouho si vláda může tento postoj dovolit. Zajišťuje sice sociální mír, ale nezbytí udržet sociální mír za každou cenu nakonec ekonomicky zničilo starý režim.

Odpověď na tuto otázku nelze hledat na makroúrovni. Reakce podniků, chování a úspěch či neúspěch jejich managementu a osazenstva rozhodne, zda zvolené dávkování

míry ekonomické tvrdosti, vedené snahou po zachování sociální únosnosti povede či nepovede jako reforma příliš zdlouhavá a váhavá k ekonomickému makrobankrotu či jako změna příliš radikální ke kolapsu sociálního konsensu v takovém rozsahu, že to bude zase znamenat i kolaps ekonomický – a nakonec i politický. Hrozba restaurace direktivního socialismu skrze mechanismus demokratických voleb není v postkomunistických zemích jen teoretickou možností.

Pokusili jsme se přispět k hledání odpovědi na tyto otázky dvěma případovými studiemi privatizovaných českých podniků, jež tu budeme nazývat *DOMUS* a *MECHANICA*.⁵ Výsledky mají, jak je dáno metodou případových studií a technikou polostukturovaných a hloubkových interview, jen omezenou heuristickou hodnotu. Přesto si dovoluji v několika bodech naznačit, na co ukazují.

a) oba podniky ztratily v roce 1991 v průběhu několika měsíců 60-80 % svých odběratelů. *DOMUS* byl monopolním producentem výrobku prodejného jen na vnitřním chráněném socialistickém trhu. Tento trh se liberalizací mezinárodního obchodu a cen totálně zhroutil. *MECHANICA* vyvážela 60 % své produkce do Sovětského svazu a tamní zákazníci ztratili platební schopnost. Oba podniky zvládly transformaci. Dokázaly se během jednoho roku prosadit na světovém trhu a obnovit svou produkci takřka v původním rozsahu. V obou případech toho dosáhl víceméně tentýž management, který vedl podniky v posledních letech direktivní ekonomiky. V obou případech se opřel o starou „kapitalistickou konexi“. *DOMUS* v privatizaci koupilo šest osob: pět bývalých členů nejvyššího vedení socialistického podniku – a syn bývalého majitele a zakladatele firmy, který byl před čtyřiceti lety vyvlastněn. Tento „junior“ firmy, dnes již téměř sedmdesátiletý, po zničení rodinného podniku rozvinul svou znalost oboru jako vysokoškolský učitel na Slovensku, kam unikl z dohledu vyvlastňovatelů v Čechách.

⁵) Krycí jména. Výzkum je součástí rozsáhlého projektu, koordinovaného a sponzorovaného United Nations Research Institute in Social Development v Ženevě. Monografické zpracování výsledků výzkumu (v angličtině – [Možný et al. 1995]) je v tisku. Ze spolupracovníků, kteří přispěli k tomuto článku svými postřehy a pozorováními, bych zejména rád poděkoval Petru Marešovi, Liboru Musilovi a Jarmile Premusové.

Továrny pro případové studie byly vybrány tak, aby reprezentovaly dva nejcharakterističtější způsoby privatizace: 88 % kmenového jmění podniku *MECHANICA* (4 500 zaměstnanců) přešlo v první vlně privatizace na DIKy buď přímo, nebo přes privatizační fondy. Továrna *DOMUS* (2 500 zaměstnanců) je součástí podniku, z něhož 65 % akcií získalo v přímém prodeji šest soukromých vlastníků; na kupónovou privatizaci připadlo jen 25 %.

Informace byly shromážděny v 72 semi-strukturovaných rozhovorech v podniku *DOMUS* a 40 rozhovorech v podniku *MECHANICA*. Respondenti byli vybíráni v dvoustupňovém výběru (zastoupení všech složek zaměstnanců a náhodný výběr). Od členů vrcholového vedení obou podniků a vedení odborů byly získávány informace hloubkovými rozhovory, byly studovány dokumenty atd.

Ve výběru chybí podnik, který by zastupoval neúspěšnou reakci na probíhající politickoekonomickou změnu. Mám na mysli podnik, který je zřetelně odsouzen k bankrotu a nachází se ve stavu, pro který se vžilo označení předprivatizační agonie. Často to znamená, že je právě privatizován tou nejpřímější metodou, totiž rozkrádáním. Nikdo se nám nebude divit, že za takových okolností se nám vstup do podniku neotevřel. K nahlédnutí pod pokličku tohoto procesu souhlas získat nelze. Sociologický výzkum nedokáže konkurovat orgánům činným v trestním řízení; i ty usilují o rozkrytí těchto procesů dosud vesměs bez úspěchu. Jak ale napovídají makroekonomická data citovaná výše, netvoří tento způsob privatizace přece jenom její hlavní proud.

Postupně si vypracoval možnost navštěvovat mezinárodní veletrhy a odborná symposia a tak obnovit a rozvinout mezinárodní kontakty. Tímto „sociálním kapitálem“ vstoupil do vedení nového podniku. Získal v Německu úvěrovaný pronájem moderních strojů, splácených produkcí *DOMUSu*, a velkou zakázku renomované švédské firmy. *MECHANICA* byla privatizována kupónovou metodou. Spravuje ji rovněž starý management, ředitelem firmy byl zvolen bývalý náměstek ředitele. Také tato firma má osmdesátiletou tradici. Na rozdíl od *DOMUSu*, což byl rodinný podnik, byla *MECHANICA* před znárodněním akciovou společností. Opět jí je. Podařilo se v ní i za starého režimu vyhnout se komunistickému marasmu a udržet vysokou kulturu managementu, danou blízkostí i dlouholetou spoluprací s Baťovými závody. Modernizaci podniku a změnu exportní orientace připravoval management už před rokem 1989. Politická změna mu jen rozvázala ruce k založení dceřiné společnosti v USA s podporou emigranta z roku 1968. Následovalo založení dceřiné společnosti v Singapuru a v Kijevě a firma se etablovala na světovém trhu.

Obecně lze z těchto případových studií vypožorovat něco, co bychom nazvali „dědečkovská výhoda“ české ekonomiky. Před čtyřiceti lety byly české země vyspělou průmyslovou společností. Hrubý národní produkt na hlavu tu byl dvojnásobný než v sousedním Rakousku. Dnes je poloviční, ale tradice průmyslové výroby jsou tu delší. Na rozdíl od Slovenska, Maďarska a Polska jsou tu ještě živé staré latentní struktury manažerské kultury – a občas i šedesátiletí „junioři“ bývalých průmyslových podnikatelů. George Bush v sedmdesátých letech po své první, ještě viceprezidentské návštěvě východní Evropy poznamenal, že je tu stále ještě vidět hranice, na níž se na konci devatenáctého století zastavila průmyslová revoluce ve své cestě Evropou. Zdá se, že zůstala být vidět ještě i v devadesátých letech století dvacátého.

b) Ani jedna z firem nereagovala na odbytovou krizi hromadným propouštěním. Firma *DOMUS* na několik měsíců téměř úplně zastavila výrobu a vyhlásila celozávodní dovolenou, firmy se zbavily dělníků v důchodovém věku a dělníků s termínovanou pracovní smlouvou, ale jinak propouštěly jen minimálně. Ačkoli to v jistých okamžicích vyžadovalo nerealistický optimismus, firmy si udržely základní pracovní sílu nutnou k okamžitému obnovení výroby v původním rozsahu. Nešlo však jen o ekonomickou strategii. Hlubkové rozhovory s managery odkrývají u nich paternalistický postoj k zaměstnancům, včetně odpovědnosti za jistotu jejich práce.

Tato paternalistická odpovědnost získala v transformaci vlastnických vztahů nový aspekt. Soukromé vlastnictví bylo v zemi po čtyřicet let nelegální a (také houževnatým působením propagandy) stalo se i nelegitimním. Managementy výrobních podniků však měly taková dispoziční práva, že se cítily svého druhu vlastníky podniků, které spravovaly: nebyl nad nimi žádný vlastník s kontrolní mocí a zájmem. K rozkladu starého systému přispěla (nereflektovaná?) touha managementu legitimovat tato dispoziční práva jako legální vlastnická práva (více viz [Možný 1991]). Když se však tyto vlastnické vztahy v procesu privatizace legalizují, tak se i odhalují. Co bylo skryto, teď je vidět. Potřeba legitimace tedy nezmizela, ba svým způsobem se ještě zintenzivněla. Patří k paradoxům transformace, že se tu ustavuje společnost, kde majetek má být legitimován výkonem tak, že se stát snaží celý svůj ohromný majetek – rozdat každému stejně v kuponové privatizaci. A všichni vědí, že výkony, jimiž je možno získat v tomto procesu rozhodující výhodu velkého vlastníka, nemají nic společného s výkony ekonomické racionality. Jedním ze způsobů, jak se za této situace snaží noví vlastníci svá

vlastnická práva legitimizovat, je právě paternalistický postoj a péče o jistotu zaměstnaneckých práv dělníků.

c) Také ze strany dělníků dochází k nové formulaci sociální smlouvy, která je v pozadí každé zaměstnanecké smlouvy. Za starého režimu vyměňovali dělníci nejen toleranci k dominačním praktikám establishmentu za jistotu zaměstnání [srv. Keller 1993, Potůček 1993], ale také nízký výkon za omezené možnosti konzumu: *oni předstírají, že nám platí, my předstíráme, že pracujeme*. I dělníci viděli, že tyto nekalé směny ovšem vyčerpávají systém z podstaty a vedou ho ke kolapsu. Tušili intuitivně, ale stále zřetelněji: tím, že se dávají korumpovat, přispívají k tomu, že je brzy nebude korumpovat z čeho. I oni tedy měli a mají svůj zájem na společenské změně. Novému systému nabízejí vyšší intenzitu a odpovědnost v práci, ale požadují vyšší možnosti konzumu (tedy lepší platy), a jistotu zaměstnání. Jistotu zaměstnání samozřejmě hned, zvýšení životní úrovně popřípadě později (realisticky vidí, že jejich produkce k tomu vesměs dosud nedává podklad), ale brzy. Od managementu očekávají, že jim opatří práci a přinese do podniku takový zisk, aby se jejich platy mohly rychle zvyšovat. Dělníci nejsou solidární k těm z nich, kteří jsou propouštěni jako redundantní: starý systém rozbil dělnickou solidaritu. (Na rozdíl od Polska solidarita v konfrontaci s majiteli nebylo to, co v České republice přivedlo změnu.) Naznačují však, že kdyby došlo k hromadnému propouštění, dokáží se zorganizovat a zpochybni oprávněnost managementu. Připomenou mu, že manažeri jsou „staré struktury“, jež revoluce pardonovala jen za příslib výkonnosti. Ostatně: současní ředitelé ještě vzešli z jejich volby. Je tedy vedení podniku o úroveň níže v obdobné situaci, jako je vláda: je tlačeno osazenstvem k tomu, aby zajistilo ekonomickou racionalitu bez sociálních obětí.

d) Vztah mezi managementem, který se dnes stává legálním vlastníkem průmyslových podniků, a mezi jejich dělníckými zaměstnanci nemá v České republice klasickou podobu třídního antagonismu, sociální distance či dvou polárních stran v průmyslovém vyjednávání. Naše hloubkové rozhovory s dělníky i manažery naznačují, že ředitelé jsou vnímáni jako *delegáti* dělníků – a v jistém smyslu se tak i cítí. Od rozbití vlastnických vztahů v roce 1948 po několik desetiletí byl přístup do manažerských pozic u nás otevřenější než v kterékoli jiné industriální společnosti. Podstatný podíl dělnických rodin delegoval svoje nadanější děti do řídicích pozic. Zůstávaly tu rodinné vztahy. Ani pokud jde o životní styl, nevytvářela se mezi manažery a dělníky sociální distance. Nebyla pro to ani příjmová báze: česká společnost se vyvinula ve společnost s nejnižší mzdovou diferenciací ze zemí Varšavské smlouvy (a ty měly nižší příjmovou diferenciací než kapitalistické průmyslově vyspělé země [Večerník 1987]; byli jsme tedy tou nejegalitárnější zemí na světě). Ústup manažerů s tímto původem a kulturním zázemím od paternalistické odpovědnosti byl by tedy pociťován (na obou stranách) i jako kulturní a mezigenerační zrada.

Příznivá konstelace těchto skutečností (a ještě některých dalších, o nichž by bylo předčasné se zmiňovat) tedy podle našeho pozorování přispívá k dosud relativně úspěšnému a překvapivě bezbolestnému průběhu transformace českého hospodářství a společnosti. Pomáhá také vysvětlit nízkou míru nezaměstnanosti. Zatím. Nakolik jde jen o krátkodobé zvýhodnění, o odklad konfliktů a propadů, které nevyhnutelně přijdou (a snad i čím později, tím horší), či zda zmíněné faktory budou v naznačeném směru působit dlouhodobě a v českých zemích se vynořuje cosi jako evropská modifikace paternalistického kapitalismu, to ukáže jedině budoucnost.

(Otázka snad jen zdánlivě mimo kontext: je v Japonsku dnes občanská společnost?)

* * *

Toto jsou některé předběžné závěry z jednoho výzkumu. Jsou tu nabízeny jako hypotézy, které bude zapotřebí ještě testovat další prací nad shromážděným materiálem a dalšími výzkumy. Brzy je také otestuje další vývoj české společnosti. V každém případě jsme však přesvědčeni, že mimoekonomické důvody ekonomických jevů, jako je míra nezaměstnanosti, zaslouží si při studiu velkých sociálních změn v postkomunistických společnostech systematickou pozornost.

IVO MOŽNÝ je profesorem sociologie a sociální filozofie. Po studiu literární vědy na univerzitě v Brně pracoval jako publicista, od poloviny šedesátých let se věnuje sociologii jako plodný autor a vlivný vysokoškolský učitel, který je teoreticky uznávaný mezinárodním společenstvím zejména pro své práce v sociologii rodiny. Vedle četných odborných statí vydal česky k tomuto tématu práce *Rodina* vysokoškolsky vzdělaných manželů (Brno 1983) a *Moderní rodina* (Brno 1991). Po roce 1989 vedl katedru sociologie a sociální práce na Masarykově univerzitě, od letošního roku je ředitelem Školy sociálních studií FF MU v Brně. Zabývá se problematikou sociálních souvislostí politické změny (Proč tak snadno: Některé rodinné důvody sametové revoluce. Praha 1991).

Literatura

- Encyklopedie špionáže: Ze zákulisí tajných služeb, zejména Státní bezpečnosti. 1993. Praha: Libri Praha.
- Götting, U. 1993. „Welfare State Development in Post-Communist Bulgaria, Czechoslovakia and Hungary. A Review of Problems and Responses 1989-1992.“ *Zes-Arbeitspapier*, Nr. 6. Bremen.
- Kysilka, P. 1988. *Sociální aspekty výkonnosti čs. ekonomiky jako předmět prognózy*. Praha: IP EÚ ČSAV, č. 201.
- Keller, J. 1993. *Až na dno blahobytu*. Brno.
- Kende, P. 1983. „Rovnostářské a etatické dědictví ve střední a východní Evropě.“ In *Politická a ekonomická transformace v zemích východní a střední Evropy*. Cahiers du CeFREs, No. 3.
- Mlčoch, L. 1988. *Zamyšlení nad hodnotovými východisky československého plánovacího a ekonomického systému*. Nепublikované pojednání přednesené na Masarykově univerzitě v Brně.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno...* Praha: SLON.
- Možný, I. 1993. „An Attempt at Non-Economic Explanation of the Present Full Employment in the Czechlands.“ Paper prepared for the conference *Comparative research on welfare states in transition*. Oxford, September 9-12.
- Možný, I, et al. 1995. *Social consequences a change in ownership*. (in print).
- Okresy České republiky v roce 1992. ČSÚ, Praha 1993.
- Potůček, M. 1993. „Quo vadis: social policy in Czechoslovakia.“ In *Societies in Transition: East Central Europe Today*, ed. by S. Ringen and C. Wallace. Prague: CEU.
- Sociální prognóza 2000-2010*. 1983. Praha: ÚFS ČSAV.
- Uchazeči o zaměstnání a volná pracovní místa k 31. 12. 1990*. 1991. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR.
- Uchazeči o zaměstnání a volná pracovní místa k 31. 12. 1991*. 1992. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR.

Uchazeči o zaměstnání a volná pracovní místa k 31. 12. 1992. 1993. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR.

Večerník, J. 1987. *Mzdová diferenciacie v socialistických zemích.* Praha: ÚFS. (mimeo).

Večerník, J. 1993. „Utváření nové sociální regulace v Československu.“ In *Politická a ekonomická transformace v zemích východní a střední Evropy.* Cahiers du CeFReS, No. 3, June.

Summary

Communist governments had two main reasons for maintaining full employment. First, full employment gave legitimacy to their regime. It was the ultimate proof that even „real“ socialism could provide a more humane social arrangement than capitalism. The other reason was that full employment was the most effective tool of total control over the population.

Both of these reasons operated against economic rationality. With growing economic pressure, the system began to investigate the gap between a real labour absorption capacity, as it would appear on an unregulated labour market, and full employment, necessitated by ideological and power imperatives. Analysis in 1983 and in 1988 revealed that the gap comprised of about 30 % to 65 % of the Czech workforce. These analyses demonstrated that state-guaranteed, full employment led the system to disaster.

Together with a ruined economy full of redundant employees, the new political elite inherited its nightmare from the old elite – only in a different form. The need for stability, now in the form of „social peace“, which is still based on full employment, appears to be an imperative for the re-establishment of capitalism, where once it had been necessary for the „peaceful building of socialism“. So far, full employment has been maintained.

The two case studies reported here reveal that one method of legitimising property rights open to the new owners is their paternalistic attitude and care for the guaranteed employment rights of their workers. The relationship between managers who are now becoming the legal owners of industrial plants and their working class employees is not assuming the form of a traditional class antagonism, social distance or two polar parties in industrial negotiations. Our interviews with workers and managers alike indicate that managers are perceived and to some extent perceive themselves as the workers' delegates. Since the destruction of property relationships in 1948, entry to managerial positions has been easier than in any other industrial society. A significant proportion of working class families have delegated their children there. Family relationships have been maintained. With regard to life styles, no gap between managers and workers ensued. For one thing, no income basis would allow it: the Czechs developed a society with the least income differences among all COMECON countries. Retreat from paternalistic responsibility would be considered (by both parties) intergenerational treason.

It remains to be seen to what extent this is merely a short-term advantage, a postponement of inevitable conflicts and slumps that lie ahead, or whether for a long time to come, the factors will continue to operate in the direction outlined here and that what is emerging in the Czech Republic is a European variant of paternalistic capitalism.

Škola sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně

vás zve na konferenci

Chudoba a chudí v České republice

která se koná ve dnech 10. a 11. dubna 1995

v budově Filozofické fakulty MU Brno, Arne Nováka 1

Konference bude zaměřena na dosavadní poznatky české sociologie a dalších příbuzných vědních disciplín o stavu chudoby v české společnosti a o reakci české sociální politiky na ni.

Základními otázkami pro jednání konference budou:

- transformace staré chudoby v chudobu novou
- problém nového vymezení statusu chudoby v sociální politice, veřejném mínění i vědomí chudých
- životní strategie chudých
- filozofie české sociální politiky ve vztahu k chudobě
- zkušenosti s měřením chudoby a stanovením „poverty line“ v České republice

Tato témata mohou být dále rozšířena na základě nabídky účastníků. Vítány jsou vystoupení účastníků, zabývající se konceptualizací zmíněných problémů i vystoupení referující o empirických zjištěních a zkušenostech s těmito problémy.

Odborný garant konference:

prof. PhDr. Ivo Možný, CSc., ředitel Školy sociálních studií FF MU

Organizační výbor:

doc. PhDr. Petr Mareš, CSc., katedra sociologie

doc. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc., katedra sociální politiky a sociální práce

JUDr. Petr Fiala

ing. Libor Caha (tajemník)

Ubytování bude zajišťováno na kolejích MU (ubytování, stravování a cestovné hradí vysílající organizace). Vložené bude cca 200 Kč (občerstvení a náklady na sborník). Příspěvkem bude přednesený referát cca 15-30 minut, jeho písemná verze pro sborník cca 10-25 normostran (předpokládá se předání jeho vytištěné verze a textového souboru na 3,5" disketě v T602, WP či MS-Word). Termín odevzdání organizátorům do 31. března 1995.

Přihlášku pošlete na adresu: doc. PhDr. Petr Mareš, CSc., Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Škola sociálních studií – katedra sociologie, Arne Nováka 1, 660 88 Brno.